

<https://doi.org/10.36007/4485.2023.77>

A REFORMÁTUS EGYHÁZ ÉS AZ ÁLLAM KAPCSOLATA 1848 ÉS 1920 KÖZÖTT

Bálint Márk VÁSÁRHELYI¹

ABSTRACT

In the second half of the 19th century the churches had to give an answer urgently to the question about their place and function in the modern societies. They had to work out the relationship between the state and the church, and find the financial background for supporting and sustaining the churches' office-bearers and their buildings. Another urgent issue which required a response was about the membership of the church in a more and more secularized society. The masses turned away from the religion and from the church, but the gospel was still to be preached in this changing world. In this paper we examine the relationship of the Hungarian Reformed church and the state from the middle of the 19th century to the end of the first world war.

KEYWORDS

secularization, relationship of church and state, absolutism, dualism, independent church, autonomy

BEVEZETŐ

A 19. század és a századforduló polgárosodó társadalmában egyre nagyobb kérdéssé vált az egyházak számára, hogy mi az egyház helye és feladata a modern társadalomban. Ezzel összefüggésben meg kellett válaszolni azokat a kérdéseket, hogy milyen kapcsolat állhat fenn az állam és az egyház között, hogyan lehet megteremteni az egyház működéséhez szükséges anyagi háttérrel. Az a kérdés is egyre sürgetőbb válaszra várt, hogy kik lehetnek az egyház tagjai, illetve hogyan lehet az evangéliumot hirdetni egy változó világban, ahol a tömegek egyre inkább elfordulnak a vallástól. Jelen tanulmányban a református egyház és az állam viszonyát vizsgáljuk a 19. századtól egészen az 1. világháború végéig.

A 19. századi Magyarország központi kérdése volt a polgári társadalom és az állam megszervezése. Ennek kapcsán meg kellett határozni, hogy mi az állam és az egyház modern kapcsolata, valamint milyen helyet foglal el az egyház a laicizált társadalomban [18].

Az egyház és az állam kapcsolatának Európában többféle modellje volt. Az észak-amerikai egyházakat az államtól való teljes anyagi függetlenség jellemezte, [18] amit Kósa László *radikálisan liberálisnak* nevez [15]. A dél-európai egyházak (pl. Olaszországban vagy Franciaországban) a szekularizáció, valamint az egyház- és vallásellenesség miatt kezdetben jogfosztás áldozataivá váltak, később a szeparáció során az egyházak anyagi javakat kaptak. Kelet-Európában vagy a Balkánon viszont az állam és az egyház teljes összefonódása volt megfigyelhető. Eközben az angolszász és skandináv országokban az állam és az egyház

¹ Dr. Bálint Márk Vásárhelyi, Károli Gáspár Református Egyetem, Hittudományi Kar, PhD hallgató. balint.mark.vasarhelyi@gmail.com.

Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-22-3-II-KRE-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

szövetsége valósult meg, ahol az egyház lett a társadalmi erkölcs biztosítója, és ilyen minőségében támogatásban részesült, amelyért cserébe polgári szolgáltatásokat kellett nyújtania (pl. oktatás, egészségügy stb.) [18]. Ezt a megoldást Kósa *liberális etatistának* hívja. Ugyanakkor Hollandiában (Christelijke Afgescheiden Kerk) illetve Skóciában (Free Church of Scotland) egyaránt létrejöttek olyan protestáns egyházak, amelyek teljesen elutasították az állami támogatást [15].

Az 1848-as szabadságharc előtt

Magyarországon a többi modell egyfajta keveréke alakult ki. II. József türelmi rendelete (1781. október 25.) [ld. 22] a lelkiismereti szabadságra hivatkozva engedélyezte az ágostai és a helvét hitvallásúak, valamint a görög szertartású nem egyesülteknek a szabad vallásgyakorlást: nyilvános imaházak építését, lelkészek és tanítók alkalmazását, illetve a dekretális eskü elhagyását [12].

II. Lipót 1790/1791. évi XXVI. törvénycikke az 1608. és 1647. évi törvényekre hivatkozva megerősítette a protestánsok helyzetét és nyilvános vallásgyakorlását, noha a katolikus vallás továbbra is egyeduralgó maradt. Ez leginkább a vegyes házasság kérdésében nyilvánult meg, melynek tekintetében ez volt a rendelkezés: „ha az atya katolikus, az ő vallását kövessék; ha pedig az anya katolikus, akkor csak a fiugyermekek követhessék atyjok vallását”. A vegyes házasság tekintetében csak 1839–1840-ben következett be enyhülés, véglegesen pedig az 1894-es évi törvények (XXXI., XXXII. és XXXIII. tc.) rendezték ezt a kérdéskört, mégpedig a polgári házasság bevezetésével [18].

Az 1848. márciusi tizenkét pont közül a negyedik így hangzik: „Törvény előtti egyenlőséget polgári és vallási tekintetben”. Ezzel összhangban a tiszántúli református egyházkerület tíz pontban terjesztette elő a reformátusok kívánságait, amelyek között szerepelt a felekezetek közti teljes egyenlőség és az egyházak költségeinek állami vállalása [42]. Ezek figyelembevételével hozták meg az áprilisi törvényeket is. Az 1848. évi törvények közül fontos kiemelni a III. és a XX. törvénycikkelyt, amelyek az állam és az egyház kapcsolatát hivatottak szabályozni. A III. törvénycikkely „laicizálta az államot” [18], a XX. törvénycikkely pedig meghirdette a vallások egyenlőségét: „E hazában törvényesen bevett minden vallásfelekezetekre nézve különbség nélkül tökéletes egyenlőség és viszonyosság állapíttatik meg” (2.§). Ugyanez a törvénycikkely azt is kimondta, hogy az állam vállalja minden egyház és iskola költségeit [18].

1848-ban az egyházban két tábor nézete ütközött össze. Az egyik álláspont ragaszkodott a protestáns autonómia megtartásához, mint a protestáns vallás lényeges eleméhez. A másik fél ugyanakkor nem tartotta ennyire fontosnak az autonómiát, hanem megfelelő biztosítékokkal elfogadja az állami beavatkozást [41]. Olyan hangok is akadtak, akik attól tartottak, hogy „a ki fizet, az parancsol, vagyis legalább számon fogja kérni azt, hogy az adott állampénz valóban arra használtatott-e fel, a mire adva van” [42].

Az 1848 szeptemberében megrendezett protestáns értekezleten – amelyet báró Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter hívott össze [41] –, az anyagi gondok területén öt kérdést vizsgáltak meg. Ezek a következők voltak: hogyan működjenek az egyházak; mi legyen ennek a forrása; mire fordítsák az állami támogatásokat; honnan teremtsék elő az állam ezeket a forrásokat (itt az egyházi adót ellenezték); milyen módon fizesse ki az állam a támogatásokat [15]. Ekkorra a protestáns egyházakban megerősödött az autonómiához való ragaszkodás [32]. Az egyház és az állam kapcsolatát *liberális etatista* módon képzeltek el, amelynek során az állam és az egyház összefonódik, és az egyház anyagi és szervezeti ügyeit az állam vállalja magára [15].

Az 1850-es évek neoabszolutizmusa

Az 1848. évi törvények végrehajtása azonban az 1850-es évek megtorlásai alatt elmaradt. Ebben az időszakban az önkényuralmi rendszer teljes állami felügyelet alá akarta vonni a protestánsokat. Miközben 1848 a teljes egyenjogúság lehetőségét hozta el a protestánsok számára, a szabadságharc leverését követően már gróf Zichy Ferenc császári biztos 1849. szeptember 18-án kiadott rendelete megtiltott minden gyűlést, így az egyházi gyűléseket is [33]. Haynau 1850. február 10-én kelt rendelete az eddigi egyházi rendszert megváltoztatva állami kézbe helyezi a szuperintendensek és egyéb egyházi vezetők kinevezését, kizárja a világiakat az egyház kormányzásából, és csak császári biztos jelenlétében engedélyezi a gyűlések megtartását [31]. A püspökök kinevezése állami úton történik, valamint az egyházkerületeket az ország katonai területbeosztásához kell igazítani [33].

Az önkényuralmi rendelkezés szembefordult a zsinat-presbiteri elvvel [33]. Az állami modernizáció az egyház számára annyit jelent, hogy az önkényuralmi rendszer „előír, utasít, szabályoz és közben erőteljesen korlátozza, sőt megszünteti eddigi önkormányzati jogait. És mit kínál cserébe? Uralkodói kegyből egy felülről jövő, régi kánonaival, szokásaival ellentétben álló egyházszervezetet” [31]. Ez az irányítás pedig nemcsak politikai kérdésekre terjedt ki, hiszen a hatóságok „vallásos kérdésekben is elfogultan és a katolikus egyház törekvéseit támogatva” intézkedtek [3]. A protestánsokat korlátozó rendelkezéseket két fő szempont vezérelte: „korszerűsíteni, koordinálni a protestáns egyházakat és szoros állami felügyelet alá vonni őket, az örökös ellenzékiet” [34].

A „Haynau-féle rendelet megjelenése a református egyházat teljes passzivitásba döntötte” [31], ugyanakkor az egyházközségek a látszólagos engedelmesség mögött sokszor alternatív úton oldották meg a felmerülő egyházszervezeti feladatokat: a hódmezővásárhelyi gyülekezetben például a gondnokválasztást úgy oldották meg, hogy egyenként szavaztak a lelképásztor lakásán, így nem tartottak gyűlést [27]. Ebben az időszakban az első gyűlésre 1850. május 27–30. között került sor Pápán, Szathmáry Dániel császári biztos jelenlétében [44]. Itt komoly kritikát fogalmaztak meg az önkényuralmi rendelettel szemben: többek között a rendeletek magyar nyelven való kiadását kérték, valamint aggodalmukat fejezték ki az „egyházi presbiterialis igazgatási rendszerünk 's autonomiánk megváltoztatása” miatt [44]. Bárány Geringer Károly császári biztos a gyűlés miatt megrovásban részesítette az érintetteket [31], mivel a gyűlésen két esperes tette le az új esküt, amelyben nem szerepelt a császári házhoz való hűségnyilatkozat, valamint a korábbi főgondnokot, Pázmándy Dénest iskolai felügyelővé választották és meg akarták tartani a kerület vezetésében [44]. A tiszáninnyi kerület vezetősége 1850. június 20-án tartott értekezletet ugyanezzel a rendelettel kapcsolatban, ahol bizakodó hangulat uralkodott, ugyanakkor tiltakozó feliratot fogalmaztak meg a Haynau-féle rendelettel kapcsolatban, valamint a tiszántúli egyházkerületben is tartottak egy tanácskozást ugyanerről. Geringer Károly azonban ragaszkodott a Haynau-féle rendelet végrehajtásához [31]. 1850. december 13-án Polgár Mihály dunamelléki szuperintendens az uralkodótól kérte a rendelet visszavonását, de erre semmiféle válasz nem érkezett [31]. Eközben Kuzmány Károly bécsi teológiai tanár elkészítette az új egyházalkotmány tervezetét, amelyről 1850 nyarán már csak az aláírás hiányzott [30]. Ez a tervezet „hierarchikus lelkészi uralmat akart megvalósítani, és az egész egyházszervezet csúcán egy kilenctagú, a kormány által fizetett és elmozdíthatatlan egyháztanács állt volna” [46]. Ezt az alkotmányt dolgozta át később Andreas Zimmermann minisztériumi tanácsos [30].

1851 tavaszán elhatározták, hogy küldöttséget menesztenek Bécsbe, azonban ez a küldöttség végül Geringer – ekkor már ideiglenes helytartósági főnök – miatt meghiúsult [31]. A Haynau-féle rendeletet végül többszöri tiltakozást követően 1854. július 3-án hatályon

kívülre helyezték, de az új rendszer nem hozott megkönnyebbülést: a császári biztos továbbra is feloszlathatja a gyűlést, és világiak nem vehetnek azon részt [31]. Kizárólag a presbiteri gyűlést tarthatták meg kormánybiztos jelenléte nélkül. [3]. 1855 áprilisában gróf Leo Thun öt evangélikus és négy református egyházi tisztségviselőt hívott magához tanácskozásra. A meghívottak között nem szerepelt minden szuperintendens, valamint világi tisztségviselők sem. A meghívottak listája: az evangélikusok közül: Toperczer János, tiszai kerületi adminisztrátor, Ostroluczky Mihály nógrádi esperes, Pálffy József soproni líceumi tanár, Kánya Pál pesti gimnáziumi tanár, Kuzmány Károly bécsi teológiai professzor. A reformátusok közül: Szoboszlai Pap István tiszántúli szuperintendens, Ferenczy József abaúji esperes (a betegség miatt kimentését kérő Apostol Pálk helyett), Török Pál pesti esperes, illetve Szeremlei Gábor bécsi teológiai professzor [45]. „Az egyházi meghívottak elfogadták a felkérést és felkészültek a bécsi útra” [31].

A tanácskozásra 1855. május 17. és június 20. között került sor, amelyen Andreas Zimmermann minisztériumi tanácsos újonnan átdolgozott tervezetét tárgyalták meg. A meghívottak elfogadták az egyházalkotmány-tervezetet, az *Entwurf*-ot, ami ugyanakkor a zsinat hatáskörébe tartozna: az egyház csak a zsinat útján dönthet saját alkotmányáról [31]. Az *Entwurf*-ot 1856 augusztusában küldték ki az egyházkerületeknek [31]. Ez a tervezet az ország katonai beosztásához igazítva 12 szuperintendenciát kívánt felállítani a két protestáns egyházban, a szuperintendensek kinevezését a császár kezébe tette, és az egyházak ötfős főkonzisztóriumot kívántak állítani [47]. Az év során minden református egyházkerület gyűlésen döntött az egyházalkotmány tervezetének elutasításáról. Egyértelművé tették, hogy „egyházszervezetük kérdését, ennek rendezését belügynek tekintik, melyről csak zsinat rendelkezhet” [31].

1859. szeptember 1-jén a császár nyílt parancsot adott ki, amelyben megszüntette az autonómiát, és a német rajna-westfalai rendtartáshoz igazította a protestáns egyházak működését, részletesen szabályozva az egyház belső életét (mind az egyházközség, mind az egyházmegye, mind az egyházkerület, mind a zsinat szintjén) [29]. Az 1859-es pátens állami támogatást ígért az egyházaknak, de teljes állami főhatóság alatt [18]. Ezt az államsegélyt az egyház elutasította, hiszen az egyházi hivatalt betöltő személyeknek hűségesküt kellett volna tenniük az uralkodó felé [29]. „A pátens intézkedései az egyház életét szoros ellenőrzés alá vették. Az egyházi gyűlések nyilvánosságát eltörölték. A gyűlésekről felvett jegyzőkönyveket jóváhagyásra a miniszterhez kellett felterjeszteni... A lelkészek és a tanítók állásukat csak a kormány beleegyezése után foglalhatták el...” [3]. A protestáns egyházak ügye ebben az időszakban teljesen nemzeti ügyé vált, az egész hazai közvélemény támogatta [19], miközben a római katolikus egyház hivatalosan nem kereste a protestánsokkal való közös fellépést, a magyar főpapok eltűrték, hogy a papok részt vegyenek a protestáns pátens elleni mozgalomban, amelyben az abszolutizmus újabb megnyilvánulását látták. Sőt, Bartakovics Béla egri érsek 1859. november 6-án Esztergomban nyíltan az abszolutizmus ellen beszélt [48]. A tiszántúli egyházkerület 1860. április 20-i debreceni gyűlésén katolikus követek is részt vettek [3]. „A protestáns pátens elutasítása az országos ellenállás kibontakozása után nem feltétlenül egyházi, hanem sokszor azzal összefonódva politikai állásfoglalást is jelentett” [31]. A pátens legnagyobb problémája az volt, hogy teljes mértékben semmibe vette az egyház autonómiáját, ezért „az egyházkerületi gyűléseken nem a pátent és a hozzátartozó miniszteri utasítás tartalmát tárgyalták, hanem azt, hogy milyen formában történjen az elutasításuk” [31].

1860 januárjában küldöttséget menesztettek Bécsbe a pátens visszavonásával kapcsolatban, ami nem járt eredménnyel. Szatmári Judit megállapította: 1860 márciusára a kormánynak is be kellett látnia, hogy a protestáns pátens miatt „Magyarország a forradalom küszöbén áll”

[31]. Az egyházügyi pátens 1860. május 15-én végül valóban visszavonásra került [29].

A dualizmus kora

Az 1848: XX. tc. csak 1867-ben vált érvényessé, de akkor sem hajtották végre tökéletesen. A protestáns autonómia elkezdett lazulni, és az önálló anyagi helyzet nem volt megvalósítható. 1898-ban kerül bevezetésre a lelkészi kongrua, valamint az iskolai ügyeket is államsegélyből valósítják meg [18]. A protestáns egyházakat eddigre már teljesen áthatotta a liberalizmus, és ennek következményeként készek voltak elfogadni az állami támogatást. A liberális teológiai gondolkodás nem volt bizalmatlan az állammal szemben: „A kiegyezés utáni államrenddel a liberális teológusok a legmelegebb gondolati kapcsolatban vannak... a demokráciában a kálvinista preszbiteri [sic!] elv elterjedését látják megvalósulva” [23].

Miközben az egyház nincs mindenben alávetve az államnak, mégis az állam szervezetében él, és ebben kell megtalálnia a feladatát: az államé az anyagi, az egyházé a lelki terület [23]. Az állam 1869-től kezdve, évi 65 ezer forinttal támogatta a református egyházat [5]. Az egyházkerületek között, azoknak a lélekszámuknak megfelelő arányban felosztott összeg szabadon volt felhasználható általános egyházi célokra [56].

1871-ben megalakul a Protestáns Egylet, amely azt a célt szolgálja, hogy a protestantizmust pozitív vallásként mutassák be, amely összekapcsolja a tudományt, a szabadságot és a hitet, ennek keretében adták ki *Protestáns Theológiai Könyvtár* című könyvsorozatot [23]. A protestantizmus összefonódik a liberalizmussal, és a szabadelvű eszméket természetes szövetségesnek találják, amelynek keretében kiteljesedhet a vallásszabadság [16]. Miközben az egylet elsősorban „a vallás-erkölcsi életnek Jézus szellemében és az összes művelődéssel összhangzásban való megújulására” törekszik, a következő két pontban meghatározza az állammal való kapcsolatát is: „Az egyházi kormányzás körében a képviseleti elv teljes keresztülvitelére törekszik”, valamint „semmiféle politikai pártállást nem foglal” [49].

A protestánsok állami elfogadottságát jelzi, hogy 1885-től kezdve a felsőházba bekerültek a protestáns püspökök is [18], mégpedig három református püspök és három világi vezető [9]. A kezdeményezés az állam részéről indult, és a református egyházon belül voltak ellenhangok is: Fejes István és Mocsáry Lajos a Tiszáninneri Református Egyházkerület 1883 őszi közgyűlésén például aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy a püspökök politikai vitákban való részvétele hátrányos lesz az egyház önkormányzati szervezete számára [50]. Az ellenvélemények dacára végül a református egyház elfogadta a kezdeményezést.

Az egyház is segítségül tudta hívni a hatóságot, mégpedig „az egyházi adók végrehajtásánál és a vallási – korabeli szóhasználattal – »szekták« ellen” [18], ezzel szemben ugyanakkor a kortársak közül többen felszólaltak, éppen a liberalizmusra hivatkozva (pl. Tisza Kálmán, Irányi Dániel) [18]. A protestáns pártalapítást ugyanakkor elvetették, mégpedig a liberális etatizmus alapján, amelynek meggyőződése szerint az állam feladata a vallásügy rendezése az állam feladata [16].

Az egyház és az állam szoros szövetségét nem minden lelkipásztor nézte jó szemmel. Szikszai Béni például így írt az egyházról: „Odakötötte magát az uralkodó társadalmi rendhez... Államegyház, legalábbis tekintélyét az államhatalom garantálja... szolgálai alázatossággal segíti az államot minden politikai elgondolásában. Megszavazza a védővámokat, a hadi hitelt, a hadüzenetet, a sorkatonaállítást. Mindent, minden meggondolás nélkül, vagy éppen annak ellenére” [36].

Az I. világháború után

Az I. világháború során nemcsak Magyarország szenvedett súlyos veszteségeket, hanem a Magyar Református Egyház is. Egyetlen egyházkerület sem maradt meg épen az anyaországban. 1910-ben 2 621 329 református volt 2 026 anyaegyházközségben, 2 062 lelképásztor szolgálatával. Trianont követően 916 906 tagot számlált a Magyar Református Egyház [25]. Az elszakított területeken, és a csonkán maradt országban egyaránt újra ki kellett alakítani az egyház szervezetét és életét, miközben a Tanácsköztársaság proletárdiktatúrája minden erővel megpróbálta ellehetetleníteni az egyházakat. A Tanácsköztársaság bukását, majd pedig a román csapatok kivonását követően nyílt lehetőség az egyház sorainak rendezésére a csonkán maradt hazában.

1918. október 27-én Haypál Benő budai lelképásztor vezetésével új programot hirdetett egy lelkészi kör *Új Reformáció* néven, amelynek keretében „egyházpolitikai, egyházalkotmányi és gyakorlati teológiai reformokat sürgettek” [9]. 1918. november 15-én, az őszirózsás forradalmat követően, az Első Magyar Köztársaság kikiáltása előtti napon a Pesti Egyházmegye és a teológiai akadémiai professzorok részvételével megalakult az Országos Református Tanács, amely az egyház reformációját tűzte ki célul. Itt elfogadták az október 27-i irányelveket. Ezen a gyűlésen Forgács Gyula is elnökkölt, őt választották a Tanács alelnökévé (az elnök Haypál Benő, a másik alelnök Bilkei Papp István, az ügyvezető titkár Patay Pál lett) [9]. Ezek a személyek mindannyian belmissziós háttérrel rendelkeztek [37].

Az Országos Református Tanács által felvázolt egyházpolitikai reformtervek között jelen volt az egyház és az állam szétválasztása, valamint a felekezetek közötti jogegyenlőség megvalósítása. Egyházalkotmányi reformjaik között a konvent eltörlése, új zsinat összehívása, új alkotmány előkészítése, a lelképásztorok jogainak rendezése szerepelt. A belső egyházi reformok között a konfirmációt szerették volna megújítani, átalakították volna a teológiai képzést, továbbképzést indítottak volna a lelképásztorok számára, valamint tanfolyamokat szerveztek volna a gyülekezeti munkásoknak is, és újra be akarták vezetni az egyházfegyelmet [4]. Terveik között szerepelt „a gyülekezeti élet reformja, a belmisszió egyházi integrációja” [25].

Az Országos Református Tanács támogatásáról biztosította az újonnan megalakult köztársaságot [4]. Haypál Benő elnöknek 1919 januárjában még a vallásügy miniszteri tisztséget is felajánlották, amelyet azonban ő nem fogadott el [37]. Az Országos Forradalmi Tanács azonban nem érte el a célját: Baltazár Dezső és Révész Kálmán püspökök szembefordultak a mozgalommal, amely végül a Tanácsköztársaság első napjaiban feloszlott [9].

Az egyházi közvéleményt megosztotta az Országos Református Tanács munkája. Az Országos Református Lelkészegyesület, a *Lelkészegyesület* című folyóirat, vagy a Debreceni Protestáns Lap ellene voltak. A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, valamint kezdetben a Dunántúli Protestáns Lap is támogatta. Azzal vádolták őket, hogy nem lehet pontosan tudni, kik is a tagjai, valamint „az egyház életét akkor akarja gyökerestől felforgatni, amikor minden összeomlóban van, most az egyébként helyes törekvésekkel is csak károkat okoznának, ezeket a kérdéseket majd csak akkor lehet megbolygatni, ha konszolidálódnak a közállapotok” [37].

1918. október 30-án a református konvent a Magyar Nemzeti Tanácshoz fordult, azt támogatásáról biztosította, és védelmet kért a református egyház számára. A református sajtóban többször is lehetett találkozni azzal a gondolattal, hogy „a lelkészeknek ki kell lépniük addigi passzivitásukból és munkába kell állniuk, sőt a nagy átalakulás idején élére kell állniuk az új rendszerben, mivel ők a nép hivatott vezetői” [37].

A Károlyi-, később a Berinkey-kormány az evangélikus és a református egyházakat a nemzetiségek megnyerése céljából próbálta felhasználni: megbízható egyházi embereket

küldtek a veszélyeztetett egyházmegyékbe, ahol az ország területi integritásának megmaradása érdekében titkos szövetségeket próbáltak kötni az ottani magyar reformátusok és evangélikusok, valamint a különféle nemzetiségű egyházak vezetői között [38].

Czinke István tiszáninneri helyettes püspök, valamint Baltazár Dezső tiszántúli püspök egyaránt felkérte az espereseket ezeknek a beszélgetéseknek a végrehajtására. A nagybányai esperes nyilvános népgyűléseket akart szervezni a községekben, azonban ezt Kovács J. István, a protestáns ügyek kormánybiztosa ellenezte, és ragaszkodott a titkos beszélgetésekhez [38]. Ravasz László – akkor még erdélyi püspökhelyettes –, szintén buzdított arra, hogy keressék a kapcsolatokat a nemzetiségekkel, és próbáljanak közös célokat megvalósítani [9]. „A magyar pap ismerje be, hogy az eddigi nemzetiségi politika csődöt mondott, és hogy a magyarság örül a nemzetiségek felszabadulásának, és azt akarja, hogy boldogok, szabadok és jó testvérek legyenek... Mindent el kell követni, ami az új, testvéri szellem érvényesülését biztosítja” [37].

Persián Ádám, a katolikus ügyek kormánybiztosa a nemzetiségi egyházi személyeket anyagi előnyökkel is megpróbálta Magyarországhoz kötni. Emellett konkrét egyházpolitikai rendelkezéseket is hoztak a nemzetiségeknek kedvezve: Lovászy kultuszminiszter 200.532/1918 és 202.600/1918 számú rendeleteivel eltörölte az elemi iskolák 1-2. osztályában a magyar nyelv kötelező használatát, illetve tanítását. Mindezek az intézkedések és próbálkozások azonban nem hoztak eredményt [38].

A Szociáldemokrata és a Polgári Radikális Párt egyaránt követelte az egyház és az állam szétválasztását, de ennek módját még nem döntötték el, és arra is ígéretet tettek, hogy a közeljövőben ez nem fog megtörténni. Az állam és az egyház szeparációjával az Országos Református Tanács is egyetértett olyannyira, hogy annak hivatalos programjában is szerepelt [37]: szabad egyházat kívántak a szabad államban, a felekezetek közötti jogegyenlőséghez, mégpedig az 1848. évi XX. tc. alapján. A programmal egyetértett a dunántúli és a tiszáninneri egyházkerület, de a tiszántúliak szembefordultak vele: részben személyi ellentétek miatt, részben pedig az önfenntartásra való átállás tűnt lehetetlennek [57].

Mindazonáltal ezeknek a kormányoknak az volt a legfőbb egyházpolitikai jellemzőjük, hogy „valójában sem a Károlyi-, sem a Berinkey-kormányoknak nem volt egyházpolitikája, csak a kormányt alkotó egyes személyek és pártok rendelkeztek külön-külön ilyen jellegű elképzelésekkel, amelyek azonban sokszor teljesen összeegyeztethetetlenek voltak”. Az egyházpolitika jóformán egyik pillanatról a másikra változott. A Károlyi-kormány alatt a Károlyi-párthoz tartozó Lovászy Márton, majd Juhász Nagy Sándor volt a vallásügyi miniszter, a Berinkey-kormány alatt pedig a Katolikus Néppárt tagja, Vass János vette át ezt a tisztséget. Amikor véget ért a forradalom napjainak bizonytalansága, akkor hamarosan egyértelmű lett az egyházak számára, hogy „a Károlyi-kormány pillanatnyilag valóban nem hoz vallás- és egyházellenes intézkedéseket”, ezért „a jelenlegi kormányzatot mindenképpen támogatniuk kell, mert ha az megbukik, helyette csakis radikálisabb, vagyis rosszabb jöhet” [37].

Március 21-én a marxista Tanácsköztársaság kikiáltásával pedig az állam teljesen egyházellenes módon rendezkedett be: „minden olyan antiklerikális egyházpolitikai intézkedést azonnal bevezetett, amelytől a megelőző hónapokban félték az egyházak” [37]. Miközben hivatalosan a Tanácsköztársaság védi „a dolgozók igazi lelkiismeretszabadságát”, és „vallását mindenki szabadon gyakorolhatja, a proletárdiktatúra „önmagát az egyház ellen határozta meg” [9]. Az egyházakkal a Vallásügyi Likvidáló Hivatal foglalkozott, amelyre Közköztudatügyi Népbiztosság Vallásügyi Likvidáló Meghatalmazottja, Vallásügyi Likvidáló Országos Bizottság, vagy Egyházi Vagyont Likvidáló Bizottság néven is hivatkoztak; ennek legfőbb célja az egyházi vagyon teljes elkobzása, államosítása volt. Nem elégedtek meg azzal,

hogy szépen, lassan elsorvadjanak az egyházak, hanem kezdetben verbális, majd tényleges erőszakot alkalmaztak ellenük. A Tanácsköztársaság a pontos módszerben azonban nem volt egységes, csak a célban egyeztek meg, ami: az egyházak megszüntetése, felszámolása és a vagyon megszerzése [9].

A Tanácsköztársaság bukását követően, 1919. augusztus 8-án „egy kormányrendelet az őszirózsás forradalom óta hozott minden rendeletet, törvényt és határozatot érvénytelenné nyilvánított.” „Az új rendszer teljes mértékben számított a keresztény egyházakra”: a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium az egyházak támogatását kérte, valamint az elkobzott vagyon visszaszolgáltatására is ígéretet tett [9].

A Tanácsköztársaság bukását, majd pedig a román csapatok kivonását követően nyílt lehetőség az egyház sorainak rendezésére a csonkán maradt hazában. Kezdetben megpróbálták megőrizni a szervezeti egységet, mivel úgy tekintették, hogy a vesztfáliai béke I. P. M. Art. XIII. § 116. cikkelye szavatolja a Magyar Református Egyház szabadságát [8]. A trianoni béke aláírását követően Baltazár Dezső így ír: „Szenvedtünk sokat, de sem el nem csüggedtünk, sem kétségbe nem esünk. Tudtuk, hogy kinek hittünk. Az emberektől nem vártunk semmi jót. Tehát nem is csalatkoztunk. Istenbe vetjük reményünket. Az ő törvénye szerint dolgozunk. Hazánk feltámadásának a sorsát is reá vetjük erős bízással. Az ő nevéhez fogódzva nagy biztonsággal küzdünk, hogy magyar református egyházunk egységes teste meg ne szaggattassék; de megmaradván, legyen zsengeje a feltámadásra eljegyzett nagy Magyarországnak” [1].

„Az I. világháborút követő összeomlás, a forradalmak, majd a trianoni békeszerződés következtében előállott helyzetben a református egyház számára a legfontosabb kérdés a talpra állás, a kibontakozás lehetőségeinek a keresése volt” [20]. A trianoni tragédia után a misszió célja is megkérdőjeleződött. A lelkipásztorok igehirdetésében megjelent az evangélium és a „politikai okosság” reménysége, valamint a nemzeti öntudat erősítése [8]. Eközben mások Isten dicsőségét akarták felragyogtatni a misszió keretében [25]. A missziói munkában nagy szerepet játszott a sok új egyesület, valamint a missziói irodalmi alkotások, amelyek már a századforduló környékén egyre nagyobb létszámban jelentek meg, és a világháború után még nagyobb teret nyertek.

1920. szeptember 27–30. között a 3. budapesti zsinat 4. ülészsaka során az elszakított területekre úgy tekintettek, mint amelyekkel megőrizhető a szervezeti egység: „A zsinat összetételéből és határozataiból világosan kitűnik, hogy az elszakított területek zsinati tagjainak többsége is természetesnek tartotta, hogy egyházuknak új állami kötelékbe kerülésével nem szűnik meg a Magyarországi Református Egyház... szervezeti egysége” [8]. A magyar református egyház alkotmányát és szervezetét ismét a nemzeti érdekekkel kapcsolták össze, amint azt Baltazár Dezső nyilatkozata jól szemlélteti: „A magyar kálvinista egyház alkotmányos életét és szervezetét megőrizni sértetlenül a legegyszerűsebb nemzeti érdek, mert a régi Magyarországból ma már nincs épségben semmi más, csak egyesegyedül az egységes, és még a régi Magyarországra is kiterjedő kálvinista egyházalkotmány” (Idézi: [8]).

Jól ismert tény, hogy sajnos ezt az egységet nem sikerült fenntartani, és az utódállamokban a reformátusoknak a nemzetiségellenes törekvésekkel kellett szembenézniük, miközben „Románia, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság és az Osztrák Köztársaság nem voltak egyház- és vallásellenesek, talán még Csehszlovákiáról mondható el hasonló minősítés” [8].

Az iskolakérdés

Az egyház és az állam kapcsolatának egyik fontos területe az iskolakérdés volt. Az egyházi iskolákban az 1830-as évekig a legfőbb cél a vallásos nevelés volt, ennek keretében a Heidelbergi Kátét és bibliaismeretet tanították a növendékeknek. A racionalizmus

térnyerésének tulajdoníthatóan a lelkészek egyre inkább a tanítókra hagyták az iskolákat, akik pedig világi anyagot tanítottak: lassan elhagyták a Heidelbergi Kátét, a dogmatikai tanítást, az imádságok és bibliai versek tanítását [3]. A korabeli bírálatok szóvá tették a túl sok felesleges ismeret megtanulását. Más kritikák alapján hiányos volt a vallásoktatás: olykor magát a Bibliát sem vették egész évben kézbe a tanulók. Megoldásként a liberális teológia a vallásérkölcsei és érzelmi tanítást javasolta: a prédikáció az érzelmekre kell, hogy hasson [6].

Az 1848. évi XX. törvénycikkben az állam vállalta az egyházak és iskolák fenntartását: „Minden bevett vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségéi közálladalmi költségek által fedeztessenek, s ez elvnek részletes alkalmazásával a ministerium az illető hitfelekezetek meghallgatásával a közelebbi törvényhozás elibe kimerítő törvényjavaslatot fog előterjeszteni.” A református egyházban ebben az időben két fő iránnyal lehetett találkozni. Az egyik tábor fontosnak találta, hogy az egyházi iskolák megmaradásával védelmezzék a vallási önazonosságot, és ezek fenntartásához kérik az állam támogatását, míg a másik tábor közös iskolák létrehozására törekedett, amelyekben felekezeti oktatás valósulhatna meg [15]. Közben némelyek sürgették az iskolák teljes államosítását, végül sikerült megőrizni ezeknek az intézményeknek az egyházi jellegét [41].

A szabadságharc leverését követően gróf Leo Thun 1850. szeptember 7-i rendelete kiterjesztette Magyarországra is az osztrák tanrendszert, amely modern oktatási rendszer volt, ugyanakkor semmibe vette a protestáns iskolai autonómiát: az állam meghatározta az iskolák szervezetét, a tanárok kinevezését, a tananyagot, a tankönyveket [33]. A rendelet feltételeinek betartása nélkül az iskolák elveszítették nyilvánossági jogukat, és az általuk kibocsátott bizonyítványokat nem ismerték el érvényesnek [3].

Az 1868: XXXVIII. tc., a népiskolai törvény megkülönböztette a hitfelekezetek, társulatok, egyes magánszemélyek, községek és az állam által fenntartott népiskolákat. Ez a törvénycikk biztosította továbbá az egyházak iskolaalapítási jogát, valamint a szülők szabad iskolaválasztási jogát is [25]. A népiskolai törvény szigorú előírásokat tartalmazott az iskolák felszerelésére és a tanítók fizetésére vonatkozólag, de ezeket a református iskolák nagy része nem tudta teljesíteni. Mivel az egyháztagok áldozatkészsége nem volt elegendő az iskolák fenntartásához, és államsegélyt sem kaptak, ezért az elemi iskolákat sok esetben államosították [3], sőt az állam ellenőrizhette az egyházi iskolákat, és amelyik iskola nem felelt meg az előírásoknak, azt államosíthatták [25].

Márkus szerint a liberális teológia nem is látta szükségét a felekezeti iskoláknak. A múltra nézve a nemzet szempontjából fontos volt az egyházi iskolák léte, azonban egy olyan államban, ahol már nem kell tartani a Habsburg uralkodók elnyomásától, sőt ahol a magyarság vezető szerepet játszik, elegendő a közös, népi iskola [23]. A dualizmus korában ebből kifolyólag sok felekezeti iskolát az államnak adták át: a református iskolák száma mintegy 500-al, 23 %-kal csökkent [9]. 1898-ban „az egyházi iskolák állami szakfelügyelet alá kerültek”, valamint az iskolai ügyeket is államsegélyből valósították meg [18].

Az állami iskolákban ugyanakkor egyre inkább háttérbe szorult a vallásos nevelés, [3] noha a hitfelekezeti iskolákon kívül a népiskolákban is kötelező hit- és erkölcsstan oktatás volt előírva. Ez a vallástanítás azonban ebben az időszakban leginkább a vallástörténeti anyag tanításában merült ki, és nem igazán fordult elő, hogy a tanulókat bibliai szellemű református kegyességre és gondolkozásra neveljék [3]. A Heidelbergi Káté oktatásának elmaradása, valamint a katekizáció hiánya miatt az iskolai vallásoktatást általában is az jellemezte, hogy unalmas, elégtelen, korszerűtlen volt. A vallásérkölcsei nevelésén kívül minden más módot elvetendőnek tartottak ebben a korszakban [17].

A Berinkey-féle kormány idején Kunfi Zsigmond közoktatásügyi miniszter szociáldemokrata oktatáspolitikát akart megvalósítani. Ennek értelmében a hittant teljes

mértékben fakultatívvá tették, sőt „egy rendelet az állami iskolák tanulóit mentesítette a vallási kötelességek alól” [9].

A Tanácsköztársaságban még ennél is tovább mentek. Tengely Adrienn kiemeli, hogy: „A Szociáldemokrata és a Radikális Párt régi követelése volt a hitoktatás korlátozása, illetve kizárása az iskolákból” [39]. Ezt a forradalom után tömegesen hangoztatták politikusok, újságírók, tanítók. Miközben „a közoktatásban alapos modernizációt és rengeteg reform bevezetését sürgették”, az iskolákat államosították, a tanítás elején és végén megtiltották az imádságot. Az egyházi iskolákba több esetben is ateistákat vagy más vallású tanítókat helyeztek [9]. A vallásoktatást kezdetben csak a fővárosban törölték el, de ezt a megyei direktóriumok is követték, és a hittan helyébe általában egy kommunizmussal kapcsolatos óra került, amely mintegy új vallásként mutatta be magát a kommunizmust is [9].

A Tanácsköztársaság 1919. június 23-án elfogadott alkotmányának 11. §-a megerősíti az iskolák és az egyház elválasztását: „A dolgozók igazi lelkiismeretszabadságát azzal védi a Tanácsköztársaság, hogy elválasztja teljesen az egyházat az államtól, az iskolát az egyháztól. Vallását mindenki szabadon gyakorolhatja” [58]. A július 25-i utasítással megtiltották az egyházaknak az állami ügyekbe való beavatkozását, valamint a közoktatáshoz való hozzáférést [59].

Mindazonáltal egyes helyeken továbbra is megmaradt az iskolákban a hitoktatás. Mindezek között a református lelkipásztorok több helyen is kitartottak a hittanoktatás folytatása mellett, így például Somogyviszlón, Kunhegyesen, Kunmadarason vagy Nyíregyházán különösen bátran léptek fel a vallástanítás betiltásával szemben. A proletárdiktatúra bukása után pedig „több figyelmet fordítottak az ifjúság nevelésére” [9].

A vallástalanodás jelentősége

Az 1840-es évektől a felvilágosodás és a szekularizáció növekvő hatásának tulajdoníthatóan egyre inkább lanyhult az egyházas vallásosság. Ez azt jelentette, hogy ebben az időszakban már nemcsak a nemesség, hanem a kispolgárság és a parasztság is egyre gyakrabban elmaradt a templomokból [19]. Ezt a jelenséget fokozta az iparosodás, a tömegek városba költözése, így a megváltozó életritmus és az újonnan kialakult körülmények is [9].

Az 1850-es évektől kezdve a tömegek feltűnően eltávolodtak az egyháztól. Ez a szekularizálódás Kósa megállapítása szerint a tömegek számára nem tudatos folyamat vagy program, hanem inkább állapot volt: „Az ateizmus ekkor (1850–1860-as évek) még nem volt társadalmi jelenség” [17]. Az 1850-es évek második felében megszilárduló időszak egyházi sajtó is tárgyalta a szekularizálódás problémakörét, így a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok* újra meg újra előhozták ezt a jelenséget, a vallás iránti közönyösségről panaszkodva. Kósa Tolnai Lajos *Az urak* című regényére utalva rámutat, hogy ebben az időszakban már nemcsak városban, de falun is üresedtek a templomok, ami csak részben magyarázható azzal, hogy tömegek költöztek a városokba [17].

Irinyi József így fedtte az urakat: „Óh népem, és nevezetesen te úri osztály, vedd eszedbe tehát magadat, mert bizony, bizony semmivé fog lenni mind egyházad, mind nemzeded, ha továbbra is henye, földhöz tapadt bölcsességed mellett maradsz, és nem tekintesz messzebbre és magasabbra” [Idézi: 17]. A templomkerülést divatnak tekintették, és ez jelezte a műveltség és előkelőség fokát. Miközben névlegesen megmaradt az egyháztagság, a nép egyre jobban eltávolodott a vallásos élettől. A családokban megszűnt a vallásos nevelés: „A szülők a világi javak megszerzésével foglalkoznak, és gyermekeiket is erre nevelik” [17]. A korábban használatos „öreg Szikszait” egyre kevesebb helyen forgatták, a családi áhítatok megszűntek [3].

Ez a jelenség az anyagiak tekintetében is megjelent. A protestáns nemesek – a korábbi „patrónus” családok –, egyre kevésbé támogatták az egyházakat, ugyanakkor a köznép által

fizetett járulékok is akadozni kezdtek. Az egyházközségek már csak az államsegélyben bizakodtak [17]. Az önkéntes adakozás hiányának problémája a 20. századig átívelő probléma volt, amellyel a Péczeli Kör is foglalkozott – Forgács Gyula és társai fontosnak látták, hogy az egyház legyen önfenntartó [43]. Ezen a ponton érdekességképpen megjegyezzük, hogy a nyugati protestáns egyházak missziói stratégiái között kiemelt helyen szerepelt az egyház önfenntartásának gondolata, amelyet talán kissé meglepő módon egy anglikán misszionárius, Henry Venn fogalmazott meg először, később pedig John Livingstone Nevius amerikai protestáns misszionárius fejtette ki bővebben [10, 26]. Miközben az angolszász országokban az állam és az egyház egymás szövetségese volt, és az egyház számíthatott az állam anyagi támogatására, ott is megjelent az önfenntartó egyházak gondolata. Az államtól való anyagi függetlenség megvalósításához elsősorban az egyháztagnak adakozására akartak támaszkodni, amint az a *Kunhegyesi Memorandum*ban is megjelent, amely a szükséges anyagi erők egyetlen bizonyos forrásának az „Egyházunk buzgó tagjainak Isten iránti hálájukból és Egyházunk iránti szeretetükből fakadó áldozatkészségét” nevezte [43].

A vallásos élet és az egyháztagság tekintetében jelentős kérdés az egyházfegyelem, amely a reformatori tanítás alapján az igaz egyház három jegye közé tartozik (vö. Belga Hitvallás 29. cikkely). Kocsis Elemér így ír: „A gyülekezetben és az egyház közösségében megtúrt rendetlenség megronthatja a keresztyén bizonyágtétel hitelét” [14]. A „protestáns egyházakban a 17–18. században rendkívüli összetartó erőnek bizonyult az egyházfegyelem szigorú betartása”, melynek segítségével „az egyházi vezetés kézben tartotta hívei magánéletét” [17]. A református egyházfegyelem jelentős szerepet töltött be az úrvacsorai közösség szentségének megőrzésében, valamint az Isten törvényével szemben elkövetett bűnök feltárása, és a bűnbánat kapcsán [13]. Az egyházfegyelmezés megjelenik a Magyar Református Egyházban elfogadott hitvallási iratokban, a Heidelbergi Kátéban és a Második Helvét Hitvallásban is, ahol szintén a gyülekezet szentségét és a sákramentumok tisztaságát tartják szem előtt (Heidelbergi Káté 82., 83., 85. kérdés–felelet, Második Helvét Hitvallás XVIII. fejezet). A legsúlyosabb fegyelmezési eszköz közismerten az exkommunikáció volt, amelynek során nem szolgáltatták ki az érintett egyháztagnak az úrvacsora sákramentumát.

A 19. század első felére azonban az egyházi fegyelem gyakorlása lazult. Az eklézsiakövetés önkéntessé vált, és búcsút mondtak a korábbi fegyelmezési eszközöknek olyannyira, hogy 1850 után lényegében teljesen megszűnik a protestáns egyházakban a hagyományosnak tekinthető egyházfegyelem [17]. Később a Péczeli Kör fontos feladatnak tekintette az egyházfegyelem visszaállítását, mint az egyház tisztaságának és szentségének egyik sarokkövét.

A vallási közönyösség fő okai közé tartozott a már említett urbanizáció: a városokba áramló munkások tömegei és a szociális problémákkal szembesülő parasztok nem kaptak többé az egyháztól válaszokat. „Az ipar gyors fejlődése következtében sokan elhagyták falvaikat, viszont amikor a városokba érkeztek, sem kapcsolatot nem találtak az egyházakkal, sem segítséget nem kaptak tőlük.” A modern természettudomány és az új technikai vívmányok olyan világképet mutattak be, amelyekkel az egyház hagyományos, bibliai világképe nem volt könnyen összeegyeztethető, így a középréteg is elveszett az egyház számára. A racionalista, liberális ígéhirdetés nem tudta megszólítani a híveket: nem volt szó az emberek egzisztenciális problémáiról, elhalkult az evangélium, és csak valláserkölcsei prédikációk, esetleg mezőgazdasági ismeretek vagy nacionalizmus hangzottak el a szószekekről [25].

A vallásos élet hanyatlása sokaknál közömbösséget, másoknál viszont „erősebb kötődés utáni vágyat váltott ki”, ami kedvező talajt nyújtott a szekták – a baptisták és nazarénusok – terjedésének. Ezek a vallási irányzatok hazánkban főként a szegényebb néprétegek közül

kerültek ki [17]. Ez a jelenség a hivatalos egyház részéről sok esetben gúnyt váltott ki. Ujlaki Antal például így ír a nazarénusokról: „Olyanok a bibliás emberek, mintha altatószert vettek volna be... a felekezetek ismét megszaporodtak egy kisdud felekezettel, amely ez idő szerint a rongyosok, az együgyűek és a megjavult bűnösök felekezete” [40]. Lányi Gábor ugyanakkor megállapította, hogy a hagyományos, puritán református spiritualitás éppen ezekben a kisegyházakban élt tovább, és majd a belmisszió során találta meg újra az útját a református egyházba [21]. Szigeti Jenő szerint a nazarénusok az eszményi puritán szentséget valósították meg [35]. Mások eközben az egyháztól eltávolodva a szocializmus felé fordultak: a munkások a szocialista munkásmozgalomhoz, a szegényparasztiak pedig az agrárszocialista mozgalmakhoz csatlakoztak, ott keresték azt a közösségi megtartó erőt, amely ebben az időszakban nem volt jelen a hivatalos egyházban [25].

Általánosságban véve elmondható, hogy a 19. században a vallásos élet egyre individuálisabbá vált, és egyre jobban elszakadt a hivatalos egyháztól: házanként gyülekeztek össze Bibliaolvasásra, éneklésre, imádságra. Ebben nagy segítséget nyújtott az írástudás szélesebb elterjedése is [21]. Miközben a hivatalos egyház rossz szemmel nézte az efféle kegyességgyakorlást, [21] a belmisszió felkarolta ezeket az egyleteket, és ebben találta meg az egyház megújulásának és megmaradásának útját: számtalan egyesület alakult, Bibliákat és lelki traktátusokat osztottak, evangelizációkat szerveztek [25]. Az I. világháború után továbbra is nagy probléma volt a vallási közöny, amelyet hosszabban tárgyaltak a Kunhegyesi Memorandumban is, és amelyre a Péczeli Kör mozgalma is kínált megoldást.

A lelkipásztorok kérdése

A racionalizmus és a liberális teológia hatása a lelkipásztorok személyén is érzékelhető volt. A vallási közönyösség növekedése nem kis mértékben annak volt tulajdonítható, hogy a lelkipásztorok igehirdetése nem szólította meg az egyháztagokat és – mint azt korábban említettük –, csupán valláserkölcsei prédikációk, mezőgazdasági értekezések és hasonlóak hangzottak el a szószékekről.

Fáy András *Óra-mutató* című könyvében bemutatta az egyház hanyatlását, és ennek részeként a papi tekintély csökkenésének okait is. A lelkipásztorok a falvakban még mindig tekintélyes személynek számítottak, de tekintélyük egyre fogyatkozott [17]. Ezek közé tartozik először „magának a vallásosság kegyeletének sülyedése [sic!], melly [sic!] természetesen szolgálra is kihat” [11]. Fáy kifogásolta a régi hitvallások és szertartások használatát, valamint a műveltségtől lemaradó igehirdetést és vallást. Fáy szerint a „papolásban [azaz a prédikációban] a főcél: népszerűség” – ennek kellene az igehirdetésben megmutatkoznia: arról kell prédikálni, amit meg is ért a nép. Második okként azt említi Fáy, hogy a lelkipásztorok maguk is lemaradtak a kortól és a haladástól: elszakadtak a társadalmi élettől, korszerűtlenül öltözködnek, nem vesznek részt a világi mulatságokban. Harmadikként a szegénységet mutatja be a tekintélyvesztés okai között. A szegénység egyrészt a világi uraknak köszönhető, másrészt az iskolai rendszernek (ahol a diákok adományokból élnek), harmadrészt pedig maguknak az egyházi szolgáknak a lustasága, akik nem üznek egyéb, világi foglalkozásokat. Végül a negyedik ok a lelkipásztor függősége a községtől, a földesúr patrónusságától, valamint az egyházi előjáróktól [11].

A lelkipásztorok fizetését az 1848 szeptemberi lelkészi értekezleten részben vagy egészben állami forrásokból képzelték el, mégpedig némelyek „a lelkipásztorok és a tanítók fizetését teljesen az államra óhajtották hárítani” [41]. Mocskonyi József 1848 augusztusában így írt a protestáns lelkipásztorok helyzetéről: „Mert hiszen eddig szántóvetők, juhászgazdák, kereskedők, haszonbérlok is voltunk szükségből: jövődében ne legyünk egyebek, mint papok, tanítók. Mondjunk le hát szántóföldről, rétejéről, tanyáinkról, mert két úrnak

nem szolgálhatunk; menjünk vissza lelki nyájainkhoz...”, továbbá azt javasolta, hogy: az állam adja a lelkipásztor fizetését, és az egyház szolgálja pedig dolgozzon a nép nevelésén: alakítsanak olvasótársulatokat, óvodákat, tartsanak vasárnapi iskolákat, és így gondoskodjanak a lelki nyájáról [24].

Az 1850-es években a lelkipásztorokat is az állami tisztviselői kar tagjainak tekintették, és a német rendeletek kihirdetésére és betartására kényszerítették. Feladatuk volt az anyakönyvek vezetése, statisztikai összeállítások elkészítése, de elvárták szolgálatukat a hatóságokat illető örökösödési illetékekkel kapcsolatos eljárásokban, valamint az újoncállításhoz szükséges anyakönyvi adatok kiszolgáltatásában is, ami sok ellentétet szült a lelkipásztor és hívei között [31].

A lelkészi-tanítói olvasótársaságok már az 1820-as évektől kezdve megjelentek, mégpedig először Pápán és Komáromban. A lelkipásztorok az 1860-as években népkönyvtárak, népbankok, szövetkezetek, biztosító egyletek megalakításán fáradoztak. 1889-ben Péntek Ferenc vezetésével megindult egy lelkészi érdekvédelmi szervezkedés a „közpapok” körében, amelynek keretében 1890-ben egy országos lelkészi értekezletet is tartottak Budapesten – ezen azonban az egyházi vezetők nem voltak jelen. 1893-ban Péntek Ferencet megfosztották lelkipásztori állásától, és a mozgalom a semmibe veszett [7].

A lelkészek és családjuk megélhetését segíti, hogy 1896-ban az egyház csekély nyugdíjat biztosított a lelkipásztorok özvegyeinek és árváinak, majd 1898-ban bevezették a jövedelemkiegészítő államsegélyt, a kongruát. A lelkipásztori nyugdíjak rendszerét 1907-ben alkották meg, és 1914-től kezdték folyósítani a lelkipásztoroknak [7].

1907. szeptember 18-án megalakult az Országos Református Lelkészegyesület (az ORLE), mégpedig Morvay Ferenc nagyvátyi lelkipásztor küzdelmei nyomán. Az elnökséget azonban Baltazár Dezső akkori hajdúböszörményi esperes kapta meg, aki huszonkilenc évig töltötte be ezt a pozíciót. Az Országos Református Lelkészegyesület egyfajta lelkészi szakszervezetként szolgált, amelynek célja a lelkipásztorok megélhetésének biztonsága, továbbá az egyház egészének java és előmenetele, a nép műveltségének és erkölcsének felemelkedése, valamint a református egyház életének megelevenítése is [7]. Az 1848. évi XX. törvénycikk megvalósítását tüzték zászlójukra [2].

A lelkészegyesület már a kezdetektől egyházpolitikai tényezőként határozta meg saját magát, de azt is fontosnak tartotta, hogy növeljék a kálvinista lelkipásztorok öntudatát, és ápolják a kapcsolatokat. Az Országos Református Lelkészegyesületben megjelentek olyan hangok, amelyek az egyház és az állam szétválasztását követelték, végül azonban elhatárolódtak egy ilyen határozat meghozatalától, valamint az egyház szekularizációjának támogatásától [28]. Az ORLE működését a református egyházon belül többen bírálták: némelyek rossz néven vették a világiak kihagyását, mások pedig kifogásolták a szakszervezeti jelleget [2].

1918. október 27-én létrehozták az Országos Református Tanácsot (vagy Országos Református Forradalmi Tanácsot [9]), amely főként az ORLE tagjaiból szerveződött, azonban szembefordultak Baltazár Dezsővel, és „Debrecenből Budapestre kívánták áttenni a magyar reformátusság és a lelkészegyesület hatalmi centrumát” [7]. Társadalmi, politikai és gazdasági megújulást akartak elérni [9]. Megújulási programjukat az *Új Reformáció* című folyóiratban tették közzé [7]. Az Országos Református Tanáccsal szemben az volt a vád, hogy: „Akkor akarta felforgatni a struktúrát és a rendet, mikor egyébként is minden összeomlóban volt” [9]. Noha az Országos Református Tanács reformjavaslatai közel álltak az Országos Református Lelkészegyesületben is felvetett gondolatokkal az állam és az egyház viszonyával kapcsolatban, maga Baltazár Dezső is ellenezte a programjukat, a *Debreceni Protestáns Lap* pedig egyenesen felszólította a tiszántúliakat arra, hogy ne lépjenek kapcsolatba az Országos

Református Tanácsal [28].

A Tanácsköztársaság feloszlatta az Országos Református Tanácsot is [9]. Csohány kiemeli, hogy a Péczeli Kör a 20'-as évek első felében az Országos Református Tanács törekvéseit folytatta. Meglátása szerint az 1928-as zsinat alapján véve megvalósította ezeket a reformterveket [7].

A Tanácsköztársaság alatt az egyházi tulajdont, így a parókiákat is államosították, és a lelkipásztor csupán, mint bérlő maradhatott a most már állami tulajdonnak minősülő ingatlanban, ahová más családokat is beköltöztethettek mellé [9]. Július 1-i határidővel tervezték az államsegély megszüntetését, de volt olyan rendelet is, miszerint már márciusban beszüntetik az utalásokat. Intézkedtek az egyházi földek elkobzásáról is. A földek és ingatlanok kisajátítását azonban nem hajtották végre mindenütt: helyenként a folyó évre megmaradhatott az egyház kezelésében [9]. Ez a helyzet csupán a Tanácsköztársaság bukásával rendeződött, amikor az egyházak visszanyerték tulajdonaikat.

BEFEJEZÉS

A 19. században és a századfordulón a polgárosodás, valamint ezzel összefüggésben a szekularizáció és a tömegek vallástól való elfordulása számtalan kérdés elé állította az egyházakat, így a vallásszabadságot nem oly régen elnyert református egyházat is. A szekularizáció nemcsak az egyháztagokat, hanem az iskolákat és a lelkipásztorokat is érintette. Miközben a református egyház autonómiáért küzdött, egyre nehezebbé vált az önfenntartás, és szükség volt az állami támogatásokra. A korszakban a megoldási kísérlet meghatározó része volt az 1848-as törvényekhez való viszonyulás. A békés választ leginkább a dualizmus kora hozta meg, azonban ennek sajnos a világháború pusztítása véget vetett. A 19. században felvetődött kérdések azonban mind a mai napig aktuálisak a református egyház számára, és a megoldási kísérletek közül többet ma is lehetne alkalmazni, azonban ez a téma már túlmutat ennek a tanulmánynak a keretein.

IRODALOMJEGYZÉK

- [1] BALTAZÁR Dezső: *Elnöki megnyitó az O.R.L.E. választmányi gyűlésén.* Lelkészegyesület, 1920:25–26. 69–70
- [2] BARÁTH Béla: „*Földbegyökerezés és égbe fogózás...*” – *A Tiszántúli Református Egyházkerület története Baltazár Dezső püspöki tevékenységének tükrében (1911–1920).* Hernád Kiadó. Sárospatak, 2014
- [3] BÍRÓ Sándor: *A szabadságharctól az első világháborúig (1849–1914).* In: BÍRÓ Sándor, BUCSAY Mihály, TÓTH Endre, VARGA Zoltán: *A Magyar Református Egyház története.* Kossuth Könyvkiadó. Budapest, 1949. 329–408
- [4] BOLYKI János–LADÁNYI Sándor: *A református egyház.* In: *A magyar protestantizmus. 1918–1948.* Kossuth Könyvkiadó. Budapest, 1987. 25–127
- [5] BUCSAY Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon. 1521–1945.* Magyarországi Református Egyház Konventi Iroda Sajtóosztálya. Budapest, 1985
- [6] CZEGLÉDI Sándor: *Protestáns iskolák megítélése a reformkorban.* In: *Hagyomány, Identitás, Történelem 2020.* Szerk. KISS Réka, LÁNYI Gábor. KRE HTK. Budapest, 2021
- [7] CSOHÁNY János: *Kilencven éve alakult az Országos Református Lelkészegyesület.* Egyháztörténeti Szemle. 2001. II:1.
- [8] CSOHÁNY János: *Trianon és a magyar református egyház.* Egyháztörténeti Szemle. 2012. XIII:2.
- [9] CSÜRÖS András: *Református egyházi élet a Tanácsköztársaság idején. A magyar reformátusság egy válságos korszakban.* KRE–L'Harmattan. Budapest. 2021
- [10] Peter DORN: *The Three-Self Principle as a Model for the Indigenous Church.* Concordia

- Seminary. Masters of Divinity Thesis. Saint Louis (USA), 1982
- [11] FÁY András: *Óra-mutató*. Pest, 1842.
- [12] FORGÓ András: „Vajon az igaz katolikusnak szabad-e a hamis vallásban lévőket megszenvedni?” *Katolikus tolerancia a jozefinizmus korában*. In: *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. Szerk. BÁRTH Dániel. ELTE BTK Folklore Tanszék. Budapest, 2013. 154–177.
- [13] KISS Réka: *Egyház és társadalom a kora újkorban a Küküllői Református Egyházmegye iratainak tükrében*. ELTE BTK. Budapest, 2009
- [14] KOCSIS Elemér: *Dogmatika*. Debreceni Református Theológiai Akadémia. Debrecen, 1987
- [15] KÓSA László: *A polgári szabadság kapujában: a református egyház 1848-ban*. In: *KÓSA László: Művelődés, egyház, társadalom*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 2011. 127–140
- [16] KÓSA László: *A református egyház az egyház-politikai küzdelmek idején*. In: *KÓSA László: Művelődés, egyház, társadalom*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 2011. 289–303
- [17] KÓSA László: *A vallási közönyösség növekedése Magyarországon*. In: *KÓSA László: Művelődés, egyház, társadalom*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 2011. 155–184
- [18] KÓSA László: *Az egyházak és az állam viszonyának változásai a 19. századi Magyarországon*. In: *KÓSA László: Művelődés, egyház, társadalom*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 2011. 118–126
- [19] KÓSA László: *Katolikus és protestáns magatartásformák az abszolutizmus korában*. In: *Kósa László: Művelődés, egyház, társadalom*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 2011. 141–154
- [20] LADÁNYI Sándor: *A református egyház (1919–1944)*. In: *Magyarország a XX. században*. Főszerk. KOLLEGA TARSOLY István. Babits Kiadó. Szekszárd, 1996
- [21] LÁNYI Gábor: *A magyar református spiritualitás történetének vázlatja*. In: *Lelki éhség*. Szerk. SIBA Balázs, SZABÓNÉ László Lilla, LÁNYI Gábor. Kálvin Kiadó. Budapest, 2021
- [22] MÁLYUSZ Elemér: *A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus – A magyar protestantizmus történetének forrásai*. Budapest, 1939
- [23] MÁRKUS Jenő: *A liberális szellem a református egyházban. A magyar református liberális teológia*. Főiskolai Könyvnyomda. Pápa, 1939
- [24] MOCSEKONYI József: *Néhány szó a protestáns papok leendő állásáról*. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. 1848. augusztus 13. 1055–1057
- [25] SÍPOS Ete Álmos: „Kérjétek az aratásnak Urát!” – *Forgács Gyula (1879–1941), a magyar református belmisszió úttörője*. KRE-KMTI-Harmat. Budapest, 2008
- [26] Richard J. SMIT: *The Three-Self Formula and PRCA Foreign Missions*. The Standard Bearer. XCVI:19. 2020.08.01.
- [27] SZABÓ Ferenc: *A protestáns egyházak autonómiája körüli politikai küzdelmek a Bach-korszakban*. In: *A magyar művelődés és a kereszténység*. III. kötet. Szerk. JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit. Nemzetközi Magyar Filológia Társaság – Scriptum Rt. Budapest, Szeged, 1998. 1749–1754
- [28] SZÁSZ Lajos: *Baltazár Dezső református püspök egyházi és közéleti tevékenysége*. ELTE BTK. Doktori disszertáció. Budapest, 2021
- [29] SZATHMÁRY Béla: *A Magyarországi Református Egyház szervezetének kialakulása és jelenlegi működése, különös tekintettel az egyházi bírásokra*. PhD értekezés. Sárospatak, 2004
- [30] SZATMÁRI Judit: *A magyarországi protestáns egyházak az önkényuralom éveiben. Az egyházi autonómia visszaszerzéséért vívott harc, 1850–1860*. In: *Fiatal egyháztörténészek írásai*. Szerk. FAZEKAS Csaba. Miskolci Egyetem BTK Újkori Magyar Történeti Tanszék. Miskolc, 1999.
- [31] SZATMÁRI Judit: *A református egyház a neoabszolutizmus éveiben. 1849–1860*. Ráday Gyűjtemény. Budapest, 2015
- [32] SZATMÁRI Judit: *A református egyház előkészületei az 1848-as miniszteriális konferenciára*. *Egyháztörténeti Szemle*. 2000. I:1.
- [33] SZATMÁRI Judit: *A református egyház és a passzív rezisztencia. 1850–1852*. In: *Egyház és politika a XIX. századi Magyarországon*. Szerk. HEGEDŰS András, BÁRDOS István. Esztergom, 1999. 117–129
- [34] SZATMÁRI Judit: „Az álladalmi tisztviselői kar kiegészítő része” – *avagy lelkész és hatóság az*

- 1850-es években. In: *Ráday Gyűjtemény Évkönyve*. X. Szerk. PETRŐCZI Éva. Budapest, 2002. 163–174.
- [35] SZIGETI Jenő: *Megtérési mozgalmak a XIX. századi magyar vallásosság hátterén*. In: *Conversio. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2011. szeptember 22–23-án tartott vallástudományi konferencia előadásai*. Szerk. DÉRI Balázs. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Vallástudományi Központ. Budapest, 2013. 469–470.
- [36] SZIKSZAI Béni: *Ahogy én láttam. Feljegyzések a 20. századi magyar ébredéstörténetből*. Koinónia. Kolozsvár, 2015
- [37] TENGELY Adrienn: *A magyar egyházak a forradalmak korában*. Eszterházy Károly Főiskola Líceum Kiadó. Eger, 2011
- [38] TENGELY Adrienn: *Az egyházak és a nemzetiségi kérdés 1918-ban*. Egyháztörténeti Szemle. 2007. VIII:1.
- [39] TENGELY Adrienn: *Az egyházak helyzete a polgári demokrácia időszakában Tolna és Baranya vármegyékben*. Egyháztörténeti Szemle. 2014. V:1.
- [40] UJLAKI Antal: *Bibliás emberek*. Szeged, 1897.
- [41] VARGA Zoltán: *Az egyház a reformkorban*. In: BÍRÓ Sándor, BUCSAY Mihály, TÓTH Endre, VARGA Zoltán: *A Magyar Református Egyház története*. Kossuth Könyvkiadó. Budapest, 1949. 263–327
- [42] ZSILINSZKY: *Az 1848-iki vallásügyi törvényczikk története*, ZSILINSZKY Mihály: *Az 1848-iki vallásügyi törvényczikk története*. Budapest. 1908
- [43] *Kunhegyesi Memorandum*. Dunántúli Protestáns Lap. 1921. Pápa. XXXII: 37/146–147. 38/150–151. 39/154–155.
- [44] *Dunántúli Református Egyházkerület jegyzőkönyve*, 1850. május 27–30.
- [45] SZATMÁRI Judit: *A politikai élet színtere? Avagy világiak részvétele a protestáns egyházi gyűléseken az 1850-es években*. Aetas. 2012. XXVII:1. 53–70.
- [46] CSOHÁNY János: *A Habsburg-önkényuralom változásai*. Confessio. 1979. III:3. 65–77.
- [47] SZONTAGH Pál: *A Bach-rendszer elleni tevőleges ellenállás első megnyilvánulása: a protestáns pátensmozgalom*. Credo. 1997. III:1–2. 84–88.
- [48] GERGELY Jenő: *A katolikus egyház és a protestáns pátens*. In: *Eszmék, forradalmak, háborúk. Vadász Sándor 80 éves*. Majoros István (szerk.) ELTE, Budapest. 2010. 193–198.
- [49] Ferencz József: *Az egyházi reformegylet alakító közgyűlése*. Keresztény Magvető. 1871. VI:4. 283–294.
- [50] *A protestáns főpapok a főrendiházban*. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. 1884. október 12. 41. szám
- [51] LÉVAI Attila, SIMON Attila, SOMOGYI Alfréd, SZARKA László, TÖMÖSKÖZI Ferenc: *Az első húsz év. A Szlovákiai Református Keresztény Egyház 1918–1938 között*. Selye János Egyetem. 2019.
- [52] TÖMÖSKÖZI Ferenc: *A református egyház önszerveződésének folyamata Csehszlovákiában 1918–1923 között*. Múltunk. 2020. LXV:2. 101–113.
- [53] OROSZ Attila: *A délvidéki református keresztyén egyház vázlatos története*. In: *Fejezetek Vajdaság egyháztörténetéből*. Vajdaság III. ÖRDÖGH Tibor (szerk.). Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete. Szabadka, 2020. 129–171.
- [54] VISKY István: *A magyar református egyház elszakított részei a két világháború között*. Mediárium. 2009. III:1–2. 48–61.
- [55] MOLNÁR János: *A Királyhágómelléki Református Egyházkerület története 1920–1942*. Nagyvárad, 1999.
- [56] *A tiszáninneni ev. ref. egyházkerület közgyűlése*. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. 1869. június 13. 24. szám.
- [57] BENCZE Imre: *A polgári demokratikus forradalom és az egyházak*. In: *Magyarország a XX. században*. Főszerk. KOLLEGA TARSOLY István. Babits Kiadó. Szekszárd, 1996.
- [58] *Belügyi Közlöny*. 1919/31. 1078–1092.
- [59] *Belügyi Közlöny*. 1919/34. 1121–1128.